

PLEMENITA ŠKOLA¹

U proljeće 1989. godine, dok je Berlinski zid još bio čvrst i uspravan, prvi put sam čitao John Le Carrea. Bio sam vjerovatno premlad za takvu literaturu, no volio sam krimiče, iščitao sve dostupne mi prevode Agathe Christie pa mi je neko preporučio Le Carrea. Odmah mi se dopao Le Carre, onako na nivou prvog utiska: bila je tu atmosfera poznata mi iz filмова o Jamesu Bondu, ali nekako prizemljenija i intelektualnija. Kad kao dvanaestogodišnjak voliš čitati, već si svjestan da su akrobacije tajnog agenta 007 bliže fantastici nego stvarnosti. A opet: privlačan ti je taj špijunski milje, ta forma u kojoj pojedinac utiče na globalnu politiku i na historiju. A privlačna je i činjenica prepoznavanja vlastite okoline u svjetskim zapletima. I u knjigama Agathe Christie (recimo, *Ubistvo u Orient Expressu*), i u filmovima o Jamesu Bondu (na primjer, *Iz Rusije s ljubavlju*), i u romanima Johna Le Carrea (primjera radi, *Mala bubnjarica*), veliki dio radnje dešava se na teritoriji Jugoslavije. U svim navedenim romanima, Jugoslavija je neka vrsta tranzitne zone, *ničija zemlja* koju protagonisti moraju preći na putu sa Istoka na Zapad ili obratno. Da, u kontekstu hladnog rata, Jugoslavija je bila nalik na čudovište iz Coleridgeove pjesme: Iсток-na-Zapadu ili Zapad-na-Istoku. Naravno da kao dvanaestogodišnjak ne razmišljaš u tim kategorijama, nego jednostavno uživaš u priči i u prepoznavanju toponima koje znaš iz vlastitog života i iskustva. Jugoslavija u evropskim okvirima nije bila mala zemlja, ni po površini ni po broju stanovnika, ali ipak je, valjda zato što je bila federacija malih zemalja nesvjesnih da su zajedno veće od sebe samih, od strane svojih stanovnika sve vrijeme doživljavana kao mala. I kao što se žitelj nekog sela ili gradića obraduje kad u velegradu sretne osobu iz svog zavičaja, tako bi se Jugosloveni obradovali kad su strani pisci pominjali njihovu zemlju.

U hladnoratovskoj konstelaciji, Jugosloveni sami sebe nisu doživljavali ni kao istočnjake ni kao zapadnjake, ili je možda pravilnije reći da su se naizmjenice doživljavali sad kao istočnjaci, sad kao zapadnjaci. U odnosu na Mađare, Rumune i Bugare koji nisu mogli slobodno putovati u inostranstvo i u čijim sivim trgovinama nije bilo limenki Coca-Cole i uvoznih čokolada, bilo smo Zapad; u odnosu na Njemačku, Francusku ili Veliku Britaniju bili smo siromašni i pritisnuti utjecajem ideologije na svakodnevni život, u jednoj riječi bili smo – Iсток. Iz takve pozicije, zapletima fikcija inspiriranim hladnim ratom ne pristupa se navijački. Iz današnje perspektive bih rekao da otud potiče golema Le Carreova popularnost u Jugoslaviji osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Njegove kompleksne konstrukcije u kojima odnos Iсток-Zapad nije bio crno-bijel, bile su u tom smislu bliske dominantnom osjećanju među Jugoslovenima. Iz jugoslovenske perspektive, hladni rat je bio poput fudbalske utakmice u kojoj ne igra tim za koji inače navijaš, pa si na početku neu-

¹ Tekst je prvobitno objavljen 2009. godine u Americi na engleskom jeziku u antologiji *The Wall in My Head*, posvećenoj dvadesetogodišnjici pada Berlinskog zida.

tralan (*nesvrstan*), u toku meča se raduješ dobrim potezima igrača i sa jedne i sa druge strane, a simpatije su ti obično na strani tima koji je trenutno slabiji.

Od proljeća 1989. godine, zavolio sam Le Carreove knjige. U jesen iste godine, sjećam se da sam čitao *Špijuna koji se sklonio u zavjetrinu*, pao je Berlinski zid. Bio sam vjerovatno premlad pa nisam mislio da rušenje nekog zida negdje daleko na sjeveru može imati bilo kakav utjecaj na moj život. Osnovna škola bližila se kraju, drmao me pubertet, slutio se kraj djetinjstva; spremao sam se za polazak u gimnaziju.

U Travniku, mom rodnom gradu, riječ „gimnazija“ ima posebnu zvučnost. Najveća zgrada u gradu i najstarija „zapadnjačka“ zgrada je zgrada gimnazije. Izgrađena je 1883. godine, samo pet godina nakon što je Austrougarska monarhija okupirala Bosnu i Hercegovinu. Osnovan kao grad u petnaestom stoljeću, u posljednjim decenijama postojanja nezavisne srednjovjekovne bosanske države, Travnik se kao grad formirao za vrijeme četiri stotine godina, koliko je Bosnom vladala Otomanska carevina. Najveći dio od ta četiri vijeka, Travnik je bio prijestolnica Bosanskog ejaleta, odnosno Bosne kao pokrajine unutar Otomanskog carstva, a kad je u prvoj polovini devetnaestog stoljeća skupina bosanskih begova i plemića podigla ustanak s ciljem veće autonomije unutar carstva i u konačnici – nezavisnosti, i oni su Travnik proglasili za prijestolnicu. Početkom devetnaestog stoljeća, u Travniku kao bosanskoj prijestolnici, konzulat je otvorila Napoleonova Francuska, a za njom i Austrija. Jedva dvadesetak godina prije dolaska Austrougarske, sjedište vezira, svojevrsnog guvernera bosanskog ejaleta, premješteno je u Sarajevo, te Habzburgovci zatiču Sarajevo kao bosanski glavni grad.

Sa Austrougarskom, u Bosnu dolazi i jezuitski crkveni red. Možda i na tragu stare slave ovog grada, oni upravo u Travniku utemeljuju Veliku nadbiskupsku gimnaziju, uskoro poznatiju kao – Travnička gimnazija. Makar i osnovana pod okriljem Katoličke crkve, gimnazija je od otvaranja bila otvorena za sve đake, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost, osim katolika, dakle, i za Jevreje i za muslimane i za pravoslavce. Završio ju je, recimo, Skender Kulenović, jedan od najslavnijih bosanskomuslimanskih pjesnika. Iako se rodio u Travniku, i to u katoličkoj porodici, Ivo Andrić, dobitnik Nobelove nagrade za književnost, nije pohađao Travničku gimnaziju. S majkom je iz Travnika odselio još kao dijete, ali je ostao vezan za rodni grad i životom i literaturom. Najbolji dokaz za to je njegov možda najslavniji roman naslovljen *Travnička hronika*, s podnaslovom *Konzulska vremena*. Roman tematizira upravo onih desetak godina s početka devetnaestog stoljeća kada se u Travniku otvaraju i rade francuski i austrijski konzulat.

Jedna mi se dimenzija Le Carreovih romana od početka sviđala: važnost koju u njoj imaju diplomati i diplomatska predstavništva. Način na koji se konzuli miješaju sa špijunima, krucijalne odluke i potezi koji mijenjaju svijet, načinjeni iza debelih zidova ambasada i rezidencija, činili su se zavodljivo privlačnim. Kao kod Le Carrea, i u životu Ive Andrića, diplomatija nije samo literarna tema. Od svoje dvadeset i osme sve do pedesete godine života, zapravo cijeli period između dva svjetska rata, Andrić je bio službenik Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Jugoslavije; službovao je po ambasadama i konzulatima u Vatikanu, Bukureštu, Trstu, Grazu, Marseilleu, Madridu, a posljednja diplomatska postaja bio mu je Berlin. Krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina dvadesetog vijeka, Andrić je, naime, bio ambasador Kraljevine Jugoslavije u Berlinu, u Hitlerovoj Njemačkoj. 1941.

godine, njegov život počinje nalikovati (u to vrijeme nenapisanim) Le Carreovim romanima. Iza njegovih leđa, faktički bez njegovog znanja, Jugoslavija dogovara pristup Trojnom paktu. Po službenoj dužnosti, međutim, njegovom potpisivanju prisustvuje i Andrić. Vijest o potpisivanju pristupanja Trojnom paktu u Jugoslaviji dovodi do narodnog bunta. Na ulicama Beograda počinju demonstracije na kojima masa uzvikuje „Bolje rat, nego pakt“ i „Bolje grob, nego rob“. Knez Pavle koji je potpisao Trojni pakt abdicira, a gnjevni Hitler napada Kraljevinu Jugoslaviju i okupira je za jedva desetak dana. U okupiranoj zemlji, partizanski pokret otpora povest će Komunistička partija na čelu s Josipom Brozom Titom, te će Jugoslavija iz Drugog svjetskog rata izići kao komunistička zemlja. Odnos komunista prema vjerskim zajednicama, naročito prema Katoličkoj crkvi, u godinama neposredno nakon Drugog svjetskog rata je neprijateljski. Jezuiti odlaze iz Travnika, no u zgradi gimnazije i dalje je bila gimnazija. U vrijeme rušenja Berlinskog zida, gimnazija se zvala „Antun Mavrak“, no svi su je i dalje zvali Travnička gimnazija. Govorkalo se, uostalom, da će joj uskoro mijenjati ime, da se više neće zvati imenom Antuna Mavraka. Antun Mavrak je bio komunista, a Jugoslavija se ubrzano odricala svega što ima veze s komunizmom.

Antun Mavrak je rođen u Travniku 1899. godine. Pišući o Aleksandru Puškinu (rođenom 1799), srpska esejistica Isidora Sekulić zapisala je da nije slučajno što se Puškin rodio baš u godini koja „visi o vrh vrška jednog stoleća“. I zbilja, takve su godine blagorodne za književnost. U istoj godini u kojoj se rodio Antun Mavrak, rođeni su i Jorge Luis Borges i Vladimir Nabokov. Mavrakov život, međutim, predstavlja savršen siže sa priču pisca koji je u svojoj poetici združio Borgesa i Nabokova; mislim na Danila Kiša. Karl Georgijević Taube, junak Kišove pripovijetke „Magijsko kruženje karata“ (iz knjige *Grobnica za Borisa Davidoviča*), rođen je 1899. godine, u Austrougarskoj. Taube je završio gimnaziju u svom rodnom gradu, u mađarskom Estergomu. Mavrak je završio Veliku nadbiskupsku gimnaziju u Travniku. Obojica su čežnuli za danom kada će „pogledati poslednji put svoj grad iz ptičje perspektive odlaska, kao što se gledaju kroz lupu sasušeni i besmisleni žuti leptiri u albumu iz gimnazijskih dana: s tugom i gađenjem“. Obojica najprije odlaze na zapad: Taube u Beč, Mavrak u Zagreb. U Zagrebu se Mavrak vrlo brzo uspinje u komunističkim krugovima, sredinom 1920-ih već je sekretar Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Hrvatsku. Konspirativno ime mu je Kerber. 1926. godine na partijskoj konferenciji u Križevcima upoznaje Josipa Broza, u to doba tek partijskog aktivistu iz provincije. Samo godinu dana kasnije, kad je Broz u Zagrebu ostao sa ženom i djetetom na ulici, bez ikakvih sredstava za život, Mavrak mu daje svoj stan na korištenje. 1929. Mavrak je prisiljen emigrirati u Beč, a dvije godine poslije, prognan je u Francusku. Sredinom 1930-ih, baš kao i Taube iz Kišove priče, Mavrak završava u Moskvi. Vrijeme je to Staljinovih čistki, a komunisti iz inostranstva jedna su od frekventnijih meta. I Karl Georgijević Taube iz Kišove pripovijetke i historijski Antun Mavrak našli su se na udaru čistki. Taube je, kako saznajemo iz pripovijetke, preživio dvadesetak godina golgote Gulaga, samo da bi bio ubijen na slobodi, što je opet bilo posljedica logorskog *magijskog kruženja karata*. Mavrak je, po svoj prilici, ubijen još kasnih 1930-ih, u predvečerje Drugog svjetskog rata.

Kad je u aprilu 1941. godine Drugi svjetski rat počeo i u Jugoslaviji, Ivo Andrić je sa osobljem jugoslovenske ambasade u Berlinu najprije prognan u Konstanz, u blizini švicarske granice. Uskoro se Andrić odlučuje vratiti u okupirani Beograd. U to vrijeme, dok se bliži

pedesetoj godini života, makar iza sebe ima dvije-tri knjige pripovijetki, Andrić zapravo skoro da je poznatiji kao diplomata nego kao pisac. U tri godine samonametnutog „kućnog pritvora“ u okupiranom Beogradu, Andrić je napisao tri romana: *Travničku hroniku*, *Na Drini ćupriju* i *Gospođicu*. Usprkos pozivima kvislinškog režima Milana Nedića, za vrijeme okupacije uopće ne učestvuje u javnom životu, te čak zabranjuje preštampavanje svojih ranije objavljenih pripovijetki. 1945. godine, čim je rat završio i čim je Jugoslavija oslobođena, Andrić objavljuje sva tri pomenuta romana. Iako komunisti već drže sve poluge vlasti, a Andrić niti poštuje kanone socijalističkog realizma niti je svojom biografijom, kao visoki diplomata Kraljevine Jugoslavije, blizak novim vlastima, ovi su romani među prvim knjigama uopće objavljenim u socijalističkoj Jugoslaviji. Ipak, u prvim danima nakon završetka Drugog svjetskog rata, Andrić nekoliko dana nije izlazio na ulicu. U sklopu propagandne akcije komunističkih vlasti čiji je cilj bio podsjetiti stanovništvo na šurovanje vlasti Kraljevine Jugoslavije s Hitlerovom Njemačkom, po ulicama Beograda lijepljene su goleme fotografije koje su to dokumentovale. Na Terazijama, centralnom beogradskom trgu, postavljen je pano s fotografijom potpisivanja pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Na ogromnoj fotografiji, jasno se vidio i Andrićev lik. S proljeća 1945. godine, Andrić je tu fotografiju morao doživjeti kao potjernicu. Jednog je dana istog tog proljeća, međutim, Milovan Đilas, visoki komunistički funkcioner, kasniji disident, a u to vrijeme pretpostavljeni Titov nasljednik, pozvao Andrića telefonom i upitao ga treba li mu nešto. Andrić je zamolio da mu se dostavi nešto duhana i – ako je moguće – da se s Terazija ukloni fotografija s njegovim likom. Duhane je dobio za sat vremena, a fotografija je skinuta iste noći.

Tri godine kasnije, Đilas je bio uz Tita kad se ovaj suprotstavio Staljinu. Čuveno Titovo „Ne“ Staljinu odjeknulo je svijetom, a zahvaljujući njemu jugoslovenski je socijalizam imao ljudskiji lik, a u naredne četiri decenije Jugosloveni sami sebe neće doživljavati ni kao istočnjake ni kao zapadnjake, nego eventualno kao istočne zapadnjake odnosno zapadne istočnjake. Da je Staljin dulje poživio, da je razlaz sa Sovjetskim Savezom ostao definitivniji možda bi Jugoslavija kroz uvođenje višestranačkog sistema (za šta se, recimo, zalagao upravo Đilas) i formalno postala dijelom Zapada. Poslije Staljinove smrti, međutim, odnosi sa SSSR-om se konsolidiraju, ne vraćajući se ipak nikad na nivo usporediv sa onim prije 1948. godine. Prvi svoj susret sa Hruščovom, Tito je iskoristio da se raspita za sudbinu 113 jugoslovenskih komunista koje je Staljin za vrijeme čistki u 1930-im poslao u logore. Hruščov obećava da će sprovesti istragu; dva dana kasnije kazao je Titu: *Točno sto njetu* (Tačno stotinu nije među živima). Trinaestorica su imali sreće, a među stotinu mrtvih bio je i Antun Mavrak, rođen u godini s brojem devedeset devet.

Osim gimnazije kojoj su dali njegovo ime, u Travniku je Antunu Mavraku podignut i spomenik. Spomenik je u centru grada, pa sam kraj njega prolazio skoro svaki dan. Nekoliko mjeseci nakon rušenja Berlinskog zida, neko je Mavrakovoj bijeloj spomeničkoj glavi kamenom razbio nos. Nije to bilo ništa neobično za Jugoslaviju tih godina, gotovo da se radilo o benignom incidentu. Širom zemlje, spomenici partizanima i komunistima su ili uklanjani ili razbijani ili raznošeni eksplozivom. Eksploziv pod spomenicima tvorca socijalističke Jugoslavije simbolički je najavio i raspad zemlje.

Odricanje od socijalističkih tekovina, kao i odustajanje od zajedničke jugoslovenske države, najsprije je išlo u Bosni, sporije nego u bilo kojoj drugoj od šest jugoslovenskih

republika. Bosna je kolokvijalno nazivana „malom Jugoslavijom“, a na njezinom grbu, za razliku od ostalih jugoslovenskih republika, nije bilo neko historijsko obilježje, nego dva fabrička dimnjaka. Sve druge republike i formalno su, dok je Jugoslavija još bila cjelovita, iz svog službenog imena izbacile prefiks „socijalistička“, a Bosna nije; po istoj inerciji, dok su imena ulica i ustanova nazvanih po komunističkim funkcionerima u drugim republikama ubrzano mijenjana, u Bosni je bilo moguće da se gimnazija službeno još uvijek zove imenom Antuna Mavraka.

S proljeća 1992. godine, dvije i pol godine nakon rušenja Berlinskog zida, čitao sam Le Carreovog *Plemenitog đaka*. Završavao sam osnovnu školu i spremao se za gimnazijski prijemni ispit. U Travničku gimnaziju nije se bilo lako upisati. Koliko god pokušavao biti okupiran tipičnim tinejdžerskim obavezama i mukama, buka vanjskog svijeta bila je preglasna da bi se ignorirala. Prethodnog ljeta i jeseni ratovalo se u Sloveniji i Hrvatskoj; tačno na Novu godinu, na prelasku iz 1991. u 1992. potpisano je primirje. Svi su, međutim, pričali da će se zaratiti u Bosni. Bilo je onomad nečeg utješnog u Le Carreovim romanima. U njima stalno lebdi prijetnja da hladni rat može postati pravi rat, ali se to nikad zaista ne desi. U jedno aprilsko poslijepodne, međutim, išao sam prema gimnaziji vidjeti da li je objavljen datum prijemnog ispita, kad se začula sirena za opću opasnost.

Rat je počeo, a zgrada gimnazije je u narednim danima postala izbjeglički centar. Sa sjeverozapada Bosne, iz Prijedora, Sanskog Mosta i Ključa, iz onih krajeva u kojima su otvarani koncentracijski logori koji su šokirali gledaoce CNN-a, svakodnevno su stizale izbjeglice. U prostranim sobama sa školskim tablama po zidovima, sada su spavale izbjeglice.

Samo dio zgrade, možda jedna petina, zadržao je prvobitnu namjenu, no umjesto 1992, nova školska godina počela je tek 1993. Iako prepun izbjeglica i izložen skoro svakodnevnom granatiranju, Travnik je, u usporedbi s nekim drugim bosanskim gradovima, najgori plamen rata samo opržio, tako da smo, eto, makar i sa godinom zakašnjenja, mogli krenuti u gimnaziju. Niko zapravo i nije znao kako se škola sada službeno zove i da li joj je nekom validnom odlukom „skinuto“ ime Antuna Mavraka. Iako je rat ubrzao oficijelno odricanje od svih tekovina komunizma, među ljudima je već bila snažna nostalgija za komunističkim vremenom: vremenom mira, sigurnih radnih mjesta, relativnog obilja, socijalne jednakosti, besplatnog školstva i zdravstva. U pojedinim uredima, u nekim učionicama u gimnaziji, još su stajale Titove slike.

Rat u Bosni je trajao četiri godine, moje četiri gimnazijske godine. Obilježio je cijelu posljednju dekadu dvadesetog stoljeća; uostalom i rat na Kosovu i bombardovanje Srbije od strane NATO-a 1999. suštinski su dio istog rata. Poznati jugoslovenski pjevač i kantautor Đorđe Balašević napisao je pjesmu o ovoj deceniji, pjesmu pod naslovom *Devedesete* u kojoj o devedesetim govori kao o groznoj i najgoroj mogućoj deceniji; refren pjesme zapravo počinje stihom: *Ma, jebite se, devedesete!* Stranci, međutim, koje sam poslije rata sretao po pravilu su o istoj deceniji govorili kao o „sretnim devedesetim“. Zapad je devedesete doživio kao vrijeme vlastitog trijumfa, Istok kao pridruživanje sretnijem dijelu svijeta, a račun su platili oni koji sami sebe nisu doživljavali ni kao istočnjake ni kao zapadnjake, oni koji su se naizmjenice doživljavali sad kao istočnjaci, sad kao zapadnjaci; račun je platila Jugoslavija, ponajviše zapravo najjugoslovenskiji dio Jugoslavije: Bosna.

U tom se smislu situacija posve izokrenula i kad je riječ o slobodi kretanja. Većina nekadašnjih Jugoslovena sada su zarobljenici viznog režima, a nove generacije rastu u izolaciji usporedivoj sa onom u Rumuniji ili Bugarskoj prije više od dvadeset godina; Rumunija i Bugarska pak sada su dio Evropske unije i samim tim dio Zapada, koliko god se, geografski govoreći, nalazile istočno od Bosne.

Sjećanje na vrijeme prije rušenja Berlinskog zida za većinu je Bosanaca zato povezano s nostalgijom, a sjećanje na to vrijeme podsjeća na prisjećanje školskih dana, iz kojih se, kako se to kaže, pamte samo lijepe stvari.

U proljeće 2009. godine, dvadeset godina nakon što sam prvi put čitao Le Carrea, pozvan sam na večeru u sarajevsku rezidenciju ambasadora jedne evropske kraljevine. Pozivan sam i ranije na slične večere; obično su tu različiti diplomati i političari, raspravlja se o još uvijek kriznoj situaciji u Bosni, a prisustvo pisca i novinara poželjno je vjerovatno zbog drukčije perspektive. Kad ulazim u ambasadorske rezidencije, uvijek se sjetim Le Carrea i svoje djetinjte mistifikacije tog svijeta. Sjetim se djetinjstva valjda i zato što sam u takvim prilikama obično najmlađi među prisutnima. Ovaj put, međutim, među sredovječnim diplomatama i političarima, isticala se plavuša od najviše dvadeset pet godina. Ličila je na mladu Lauru Linney. Kad smo se upoznawali, rekla je da se zove Sabina. Večera je tekla onako kako takve večere obično i teku: predjelo, supa, glavno jelo, desert; sve uz vino i razgovor, na engleskom jeziku naravno, o lokalnim dnevnopolitičkim aktuelnostima i globalnim tendencijama (fokus je ovaj put bio na Obami i ekonomskoj krizi). Nisam govorio mnogo, a Sabina nije ni progovorila, makar je pažljivo pratila razgovor, ponekad bi klimnula glavom i uljudno se nasmiješila. Poslije večere, svi smo prešli u salon na kafu i konjak. Tu smo Sabina i ja sjeli jedno do drugog i ubrzo prešli na nepolitičke teme. Rekla je da ima dvadeset tri godine, da je pri kraju magistarskog rada, da ministarstvo vanjskih poslova njene zemlje ima stalno otvoren konkurs za pripravnike u ambasadama širom svijeta, da je naprije aplicirala za ambasade u New Yorku i Beču, da je oba puta ušla u uži izbor, ali da nije izabrana, da je zatim aplicirala za ambasadu u Sarajevu i da su je tu primili, da je stigla prije tri nedjelje i da joj se sviđa ovdje. Zatim je zastala pa je sa osmijehom rekla: A zašto mi ne pričamo na bosanskom? I pitanje je izrečeno na bosanskom jeziku, savršeno, bez ikakvog stranog akcenta. U trenu sam pomislio da je naučila jezik u ove tri nedjelje otkad je ovdje, da je u ministarstvu prošla obuku kakvu prolaze špijuni iz Le Carreevih romana; ona se glasno nasmijala i rekla: Ja sam rođena u Bosni, u Ključu. Sada sam pomislio da je gore otišla na školovanje, pa dobila državljanstvo i ostala; ona je, međutim, rekla: Kad je rat počeo imala sam šest godina, slabo se sjećam, znam da smo prvo izbjegli u Travnik, da smo tamo bili nekoliko mjeseci, a zatim smo, cijela porodica – roditelji, moje dvije sestre i ja – otišli gore i ostali. Ja sam iz Travnika, kazao sam, obradovan kao da sam u velikom stranom svijetu sreo osobu iz zavičaja. Stvarno, rekla je glasnije i nastavila: Skroz se slabo sjećam Travnika, ali pamtim da smo svi bili smješteni u nekoj školi, onako staroj, velikoj, plemeni-toj. Išao sam u tu školu, rekao sam i počeli smo se smijati. Svi pogledi u salonu bili su na nama; političari i diplomati u tamnim odijelima, s kravatama i bijelim košuljama, gledali su nas kroz stakla svojih naočara začuđeno i napregnuto, onako kao što gledaš kad se trudiš vidjeti kroz zavjesu.